

TANULMÁNYOK

A MAGYARSÁG EURÓPÁBAN: EZER ÉV A HATÁRON¹

FODOR PÁL – PÓK ATTILA

THE HUNGARIANS IN EUROPE: A THOUSAND YEARS ON THE BORDERS

The study is a revised version of a presentation that opened a series of 12 lectures on Hungarian history at the University of Vienna on 5 October 2017. It organizes some key issues of Hungarian history around the problem of continuities and discontinuities. It points out that two parallel narratives, the history of the Hungarian state and the history of the Hungarian nation for extended periods during the last 1000 years do not overlap and this fact gives a particular dynamism to this national history. The survey addresses political, social, economic and cultural aspects of Hungarian history and concludes by arguing that the adoption of Christianity and the foundation of the Hungarian state by the first king, Steven the Saint, are the longest lasting achievements of Hungarian history, properly remembered by the most important national holiday, 20 August.

Keywords: Hungary, geopolitics, frontier experiences, periodisation, continuity, discontinuity

A bécsi egyetem sok év után tette lehetővé, hogy magyar történészek előadássorozatot tartsanak a magyar történelemről. Megtisztelő, örömteli, de korántsem egyszerű feladat, hogy általános bevezetőt tartsunk ehhez a sorozathoz. Mielőtt hozzáfognánk, bevezetésként engedjék meg, hogy egy rövid, játékos gondolatmenettel keltsük fel a figyelmüket.

Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, MTA BTK. Pók Attila, tudományos tanácsadó, igazgatói megbízott, MTA BTK TTI

- ¹ A tanulmány a bécsi egyetem Kelet-Európa Intézetében, 2017. október 5-én tartott előadás szerkesztett szövege. Eredeti címe: „Ungarn in Europa. Tausend Jahre an der Grenze”. A végén található szakirodalmi ajánló ezért tartalmaz csak idegen nyelvű műveket. Az előadáshoz sokat merítettünk saját korábbi írásainkból. – Osztrák részről az egyetem professzorának, Oliver Schmidtnak, magyar részről ifj. Bertényi Ivánnak, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatóhelyettesének és Csaplár-Degovics Krisztiánnak, az MTA BTK TTI tudományos munkatársának kell köszönetet mondanunk a magyar történelmet bemutató előadássorozat megszervezéséért. Bevezető áttekintésünk után a következő előadásokra került sor: Türk, Attila: „Actual problems of the early Hungarian history: Old questions – new results” (2017. október 12.); Bárány, Attila: „St. Stephen’s realm: Hungary in Europe in the age of the Árpád dynasty” (2017. október 19.); Szende, Katalin: „Von Mohi bis Mohács. Geschichte Ungarns im späten Mittelalter zwischen Blütezeit und Bedrohung” (2017. november 2.); Pálffy, Géza: „Bollwerk und Speisekammer Mitteleuropas: Das Königreich Ungarn in der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert” (2017. november 9.); Papp, Sándor: „Ungarn im Schatten der Osmanen (16. und 17. Jahrhundert)” (2017. november 16.); Soós, István: „Das Jahrhundert des Neuaufbaus. Das Königreich Ungarn zwischen 1686 und 1790” (2017. november 23.); Erdődy, Gábor: „Die Entstehung der modernen bürgerlichen ungarischen Nation (1790–1848/49)” (2017. novem-

Mint Önök is tudják, olykor nagyon kevésen múltott, hogy a történelem az utólag jól ismert úton haladt, és nem egészen más irányba fordult. Az előadásra készülve eljátszottunk a következő gondolattal (nem egészen célzatosság nélkül). Corvin Mátyás magyar király 1485-ben bevette Bécset. Tegyük fel, hogy öt évvel később nem hal meg, hanem még sokáig (mondjuk 1505-ig) él. Eközben örököst nemz, vagy elismerteti törvénytelen fia öröklési jogát, és a Hunyadi-ház hosszú évszázadokra stabilizálja uralmát egész Ausztriában és Közép-Európában. A török fenyegetés miatt Bécs lesz a magyar birodalom központja, amelynek lakossága (Kelet-Ausztriához hasonlóan) lassanként elmagyarosodik nyelvében és szokásaiban. 2016-ban a legnevesebb magyar felsőoktatási intézmény, a bécsi egyetem egyik professzora kezdeményezi, hogy előadássorozat induljon az oktatott témák között ritkán helyet kapó osztrák történelemről (természetesen magyarul, hogy a diákok értsék), mert mégsem járja, hogy a magyarok nem oktatják és ezért nem is ismerik azoknak az osztrákoknak a történetét, akik egykor a közös birodalom nyugati felét alkották. S akkor most önök beszélnének itt magyarul az önök „elhanyagolt történelméről” nekünk, bécsi magyaroknak. Ugye, elég bizarr? Pedig könnyen alakulhatott volna így. Ezért szükséges, hogy jobban ismerjük és értsük egymást, és ezért vagyunk nagyon hálásak a rendkívüli lehetőségért, hogy magunkról beszélhetünk.

Két narratíva

Jelenlegi feladatunk első nehézsége egyúttal jól mutatja a magyar történelem egyik sajátosságát: ez a magyar történelem ugyanis két történetet foglal magába. Az egyik a magyar nép, a másik a magyar állam története. Az sem egyszerűsíti a feladatot, hogy Magyarországon korántsem csak magyarok laktak, valamint igen sok magyar élt és él a magyar állam határain kívül. Történelmünknek sajátos dinamikát ad az, hogy ez a két narratíva évszázadokon át egybeesik, majd szétválik. A középkorban Magyarországot nagyhatalomként tartották számon, a 16. század közepétől 150 éven át három részre szakadt. A magyar államiság a Habsburg Monarchia keretein belül állt helyre, az első világháborút követően pedig a magyarságnak a kisállamiságot kellett megtapasztalnia. A gyakori cezurák, alapvető átrendeződések a magyarok életében meghatározó élmények, csak a 20. század folyamán kilencszer kellett államforma- és/vagy politikai rendszerváltást megélnünk. Más szavakkal: a 20. század valamennyi generációjának legalább három-négy rendszert kellett megélnie és elviselnie, nem beszélve az egy-egy rendszeren belüli kisebb mértékű átalakulásokról. És mégis: a gyakori (a jelenhez közeledve egyre sűrűbben zajló) változások

ber 30.); Deák, Ágnes: „Im Kraftfeld zentrifugaler und zentripetaler Kräfte – Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts” (2017. december 7.); Ifj. Bertényi, Iván: „Blüte und Zerfall: Die letzten Jahrzehnte des historischen Königreichs Ungarn” (2017. december 14.); Romsics, Ignác: „Ungarn in der Zwischenkriegszeit” (2018. január 11.); Borhi, László: „Imperial or ideological? Hungary and East Central Europe in the Soviet Empire, 1945–1956” (2018. január 18.); Pók, Attila: „Blut und Brot. Die Kádár-Ära und die Wende, 1957–1990” (2018. január 25.).

ellenére a hosszú távú folyamatosságok is fontosak. Hol célszerű keresnünk e változások és folyamatosságok kezdeteit?

Európa mely részéhez tartozik Magyarország?

A magyar keleti eredetű nép, amely a Kr. előtti I. évezred első felében alakult ki. Ez a nép (*etnosz*) vadász-halászból sztyeppeni nagyállattartó lovasnomád, majd letelepült, földművelő néppé vált. Egy Urálon túli őshazából indult, majd a mai dél-orosz–ukrán sztyeppéken élt, s onnan költözött mai hazájába a 9. század folyamán (többek szerint egyes részei már az 5–6. században). Finnugor népből nomád török néppé vált anyagi műveltségében, zenéjében és hitvilágában (ennek emléke a magyarok legerjedtebb idegen neve: onogur→vengerszkij, Ungarn, Hungarian, hongrois), és így szerzett magának végleges hazát. Ám összes metamorfózisa során és dacára a népet néppé tevő alapvető jellegzetességeiben páratlan kontinuitást mutathat fel. A háromezer év alatt képes volt megőrizni közös jelrendszerét (elsősorban nyelvét) és a más népektől való megkülönböztetés-elhatárolódás képességét, amely saját, tartós önnevezésében (magyar) nyilvánult meg. (A mai német nyelvhasználatban az *Ungarn* szó legtöbbször az országra, a *Magyaren/Madjaren* a népre vonatkozik.) Az egykori sztyeppeni népek közül ilyen teljesítményt csak alig egy-kettő mutathat még fel.

A Kárpát-medencét megszálló, majd belakó magyarok földrajzilag Európa közepét foglalták el, és a nyugati vagy európai civilizáció részesei lettek. E civilizáció lényegét Rémy Brague francia filozófus a rómaiságban, a belőle fakadó latinitásban és a latin kereszténységben látja. E „római modell” lényege az állandó újrakezdés, a régi kulturális örökség folyamatos felfedezése és újraértelmezése, a hagyomány átadása a múlt és a folytonosan változó jelen között. Emiatt Európa története a reneszánszok sorozata, amelyek során folyamatosan tágult térben és szellemileg, s amelynek során páratlan önreflexiók képességekre tett szert. Ebből fakadt aztán képessége az állandó megújulásra, dinamikus struktúrák létrehozására, és – legfontosabb és legegységesebb vonásaként – a spirituális és temporális (hosszabb távon: az állami és egyházi) szféra szétválasztására. A földrajzi Közép-Európába telepedő magyarok a kezdeti Bizánc felé történő tapogatózás után ehhez a latin Európához, az úgynevezett *respublica Christianához* csatlakoztak. Magyarország ettől fogva részese annak a folyamatos „reneszánsznak”, amely a Nyugat életét jellemzi. Ha olykor némi késéssel, kisebb intenzitással és elterjedtséggel is, a román és a gótikus stílus, a humanizmus és reneszánsz, a manierizmus, a barokk, a rokokó, a klasszicizmus, a romantika és az avantgárd stb. kivétel nélkül megjelent és hatott az országban (némi iróniával mondhatnánk: a stílusok teljesebben jelentek meg itt, mint például Olaszországban vagy Franciaországban). Csupán a gótika európai elterjedése is világosan kirajzolja az *Occidens* határait, az pedig a régi Magyarország keleti széleivel esik egybe.

A betagoledás dacára Magyarország valójában mindvégig a latin Európa határvidéke maradt. Keletre és délre a bizánci civilizáció területe kezdődött, s itt húzódtak az *Occidens* politikai és katonai határai is. A Kárpátokon és a déli határfolyókon túlról még sokáig tá-

madtak keleti népek, s Magyarország, a korabeli Európa egyik legnagyobb és legerősebb állama, komoly tiszteletet vívott ki magának az ellenük folytatott védelmi háborúkkal. A magyar királyokat a „kereszténység védőjének”, „Krisztus bajnokának” stb., országukat pedig a maga keleti „kapujának” tekintette a latin Nyugat. Jóllehet Magyarország sohasem feledkezett meg keleti gyökereiről, vezetői és népe minden választási helyzetben a Nyugatot választották, bármi volt is az ára. Ez történt a tatárjárás (1241–1242) és az oszmán-török hódítás idején is, amikor a szembeszállás, az ország és a Nyugat védelme a Magyarország demográfiai és politikai katasztrófájához vezetett.

Persze vannak, akik a Magyarország nyugatiasságával kapcsolatos felfogást bírálják, különösen egyes balkáni országok történetírásában. Magyarországon is voltak, elsősorban a külföldön jól ismert Szűcs Jenő, akik Európát három történeti régióra osztották, és Magyarországot a „köztes” Európába helyezték. Ám ha (Engel Pált követve) röviden összehasonlítjuk például a késő középkori magyar és a balkáni államokat, mindjárt világossá válik, miért tekinthetjük Magyarországot a Nyugat részének.

Először is, a két világban igen eltérő az egyházak szerepe. Magyarországon ez az intézmény az említett szellemi áramlatok befogadója és továbbfejlesztője, a Balkánon ilyen szerepe nincs. Nálunk a püspökök egyházfejedelmek, hatalmas uradalmakkal, és részesei a politikai irányításnak, míg az ortodox világban a püspöki kar kolostorokban lakik, és nem önálló test, hanem az állam része. Másodsor, óriási különbség van a világi intézményrendszerben. Magyarország kezdettől stabil szerkezetű államalakulat (*corpus*), állandó határokkal, míg a balkáni államok területileg cseppfolyósak. A Magyar Királyságnak kiforrott államszimbolikája van: a Szent Korona a folytonos államiséget és az államtest szilárdságát jelképezi. Kialakult a koronázás rituáléja és követelményrendszere, majd az ország állandó címere. Magyarországon az államiség léte akkor sem forgott veszélyben, ha a királyi hatalom nem működött. Mindezeket a Balkánon hiába keressük. A magyarországi stabilitás nagyrészt a rendiség meglétéén nyugodott. Ez egymásra épülő politikai csoportosulások (*universitasok*) képviselői rendszere, élén a királlyal, a fejvel (*caput*), akik az országgyűléseken együtt hozzák az ország törvényeit. A Balkánon ez sem létezett. Az intézményi stabilitás másik összetevője a latin nyelvű írásbeliség, amely Magyarországon a balkáninál sokkal fejlettebb volt, és nagyságrendekkel nagyobb emlékményt hagyott ránk. Magyarországon kialakult a római jogon alapuló (európai összehasonlításban is igen széles körű) városi autonómia, létrejöttek – ha kis számban is – a falakkal körülvett igazi (királyi) városok. A Balkánon ilyen típusú város nincs, sokáig meg sem különböztetik egymástól a várat és a várost, csak miután átveszik a magyar *varoš* [rom. *oraș*] szót és fogalmat. A középkori Magyarországon a paraszt jogállását tekintve *Hörige*, rendelkezik a *Freizügigkeit* kiváltságával, míg a Balkánon röghöz kötött, és nehéz robotra kényszerítik.

Ennyi talán elég is annak érzékeltetésére, hogy a mély strukturális és tartalmi egyezések miatt Magyarországot – az ortodox-szláv világtól eltérően – joggal sorolhatjuk a Nyugathoz. Ami nem jelenti, hogy mindenkor és mindenben ugyanolyan fejlettséget ért volna el. A különbséget a kis magyar falvak román vagy gótikus templomaival szemléltethetjük legjobban: ezek struktúrájukban éppen olyanok, mint a francia falvak templomai, csak méreteikben és díszítettségükben mintha kicsinyített másai lennének amazoknak.

Furcsa paradoxona a magyar történelemnek, hogy éppen akkor, amikor az ország a legközelebb került Nyugat-Európához (a kettős monarchia korában), az ország elitjének egy része Kelet felé fordult. Ez részben az európai „orientalizmus” hatásának tulajdonítható, de a magyarság keleti eredetének újrafelfedezése is fontos szerepet játszott benne. A keleti jelleg hangsúlyozása a 19. század második felének nemzetépítési stratégiáiban is fontos szerephez jutott. A korabeli Magyarországon két elképzelés ütközött egymással. Az egyik az úgynevezett „államnemzet” koncepció volt, amely nemcsak a magyarokat, hanem az összes magyarországi nemzetiséget a magyar nemzet részének tekintette, vagyis a nemzet meghatározásakor az állampolgárságra helyezte a hangsúlyt. A másik, az úgynevezett „kultúrnemzet” koncepció, a nemzetet a közös etnikai eredet és az azonos nyelv alapján kialakuló közösségben látta. Az utóbbi szemében különös fontosságot nyert az akkoriban felfedezett népi kultúra, amelyben a magyarság ősi, keleti kultúrájának lenyomatát vélte felfedezni. Ehhez járult az oszmán-török hódítás kora óta erősödő egyedülvalóság érzése, a félelem az erősebb nyugati nemzetektől (beleértve az osztrákokat) és a mind agresszívebben jelentkező pángermán és pánszláv ideológiáktól. A magukat rokonatlannak érző patrióta magyarok tehát nagy lelkesedéssel és kíváncsisággal fordultak a Kelet felé, ahol támaszt és menedéket kerestek, és ahol a magyar jellem és lélek ősi formáit vélték felfedezni. Ezért váltak népszerűvé a 20. század fordulójától az úgynevezett turanista vagy pánturanista gondolatok (amelyek egyébként az Oszmán Birodalomban futották be a legnagyobb karriert). Ez az elképzelés megadta a reményt arra, hogy a fenyegetett és társtalan nemzetek is találhatnak maguknak olyan népcsaládot, amelyben közösségre lehetnek, vagy amellyel – a merészebbek szerint – létrehozhatnak egy nagy eurázsiai birodalmat. A Kelet iránti vonzalom felerősödése kiváltotta a nyugati irányultság híveinek heves kritikáját, így aztán a vitában a Kelet és a Nyugat fogalma szimbolikus jelentőséget kapott. Ady Endre 1905-ben mindezt úgy fogalmazta meg, hogy Magyarország komp-ország, amely ide-oda hanyódik Kelet és Nyugat partjai között. Az államnemzeti talajon álló politikusok, értelmiségiek szintén kiálltak a Habsburg-királyság és a nyugati orientáció mellett, és a történészek történeti érvekkel cáfolták a keleti romantikát. A dualista és a Horthy-korszakban egyaránt fontos szerepet betöltő Szekfű Gyula például a 15–17. századi magyarországi harcokat „Kelet és Nyugat”, két civilizáció összecsapásának nyilvánította, ami letérítette a magyar nemzetet és államot a fejlődés fő útjáról. A két világháború közötti magyar kormányzat ugyancsak elővette a „kereszténység védőbástyája” régi eszméjét, amellyel ezúttal az ország bolsevikokkal szembeni védelmi szerepét kívánta hangsúlyozni (aztán a sors iróniája folytán a második világháború után Magyarország hamarosan a kommunista világ nyugati védőbástyája lett). Azóta is fajsúlyos értelmiségiek tették és teszik fel a kérdést időről időre: mi a magyar? Kelethez tartozunk-e, vagy a Nyugathoz? Magyarországon és az Európai Unióban egyesek értetlenkedve figyelik a mai magyar külpolitika úgynevezett „keleti nyitását”, az időnkénti látványos szembefordulást a nyugati szövetségesekkel és azok egyes elvárásaival. Ugyanígy nemzetközi figyelmet kelt a magyar társadalom egyes köreiben nagy népszerűségnek örvendő új keleti romantika, például a sokak által – valószínűleg tévesen – csak a szélsőjobb politikai erőkhöz kapcsolt új-turanizmus stb. Azonban az ezeréves határhelyzet, különösen az

oszmán-török hódítás következtében kialakult és beégett reflexek ismeretében az volna igazán meglepő, ha időről időre, bűvópatakszerűen, nem bukkanna felszínre a keleti orientáció, ami azonban sosem tette és teszi kérdésessé az ország nyugati irányultságát és elkötelezettségét.

Magyarország általános európai helyzetének, illetve helykeresésének felvázolása után először tekintsük át azokat az alapvető intézményi és strukturális elemeket, amelyek állandó változásukban is biztosították a kontinuitást és a stabilitást a magyar történelemben.

A folyamatosság építőkövei

Államforma és jogrend

1191-ben Giraldus Cambrensis angol udvari káplán krónikát írt Balduin érsek pár évvel korábbi walesi utazásáról. Az író az utazás időpontjáról ezt írja: akkor történt, amikor Orbán volt a pápa, Frigyes a német császár, Izsák a bizánci császár, Fülöp a francia, Henrik az angol király, *Magyarországon pedig Béla uralkodott*, s amikor Szaladin bevette Jeruzsálemet. A felsorolás híven tükrözi a Szent István alapította magyar állam ma már szinte elképzelhetetlen tekintélyét. Ez az állam az Árpád- és az Anjou-korban a nyugati államokkal összevetve is rendkívüli hatalommal rendelkezett a saját területén. Ennek alapja a királyi tulajdonban álló várak, váruradalmak és megyék rendszere volt, amelyeket a király „hivatali hűbérként” (*Amstlehen*) adományozott legfontosabb híveinek (*barones*). A királyoknak szinte „abszolút” hatalmat biztosító uralmi szervezet, a várbirtok azonban a 14. század második felétől fokozatosan felbomlott, s a nemesség határozott léptekkel megindult a renddé szerveződés útján. A magyar államszervezet a nyugatival éppen ellentétes utat járt be: miközben például Franciaországban a királyi hatalom 1200 és 1500 között vette birtokba az országot a királyi birtokok (*domaine*) kiterjesztésével, a hűbértartások bekebelezésével, Magyarországon a politikai jogokkal rendelkező rendek, az „ország” terjesztette ki befolyását az államra. A rendi dualista kormányzatra való áttérés ideológiáját a Szent Korona-tan szolgáltatta. Ez az európai szimbolikus állameszme egyik legkorábbi és leghosszabb életű (sok tekintetben máig élő) változata, amely a királyi hatalomtól elvonatkoztatott uralmat, a királyság dinasztiákon átívelő létét és területi egységét fejezi ki. A 15. század közepétől Szent István koronája többé nem a királyé, hanem az „ország szent koronája”. Csak az legitim király, akit ezzel koronáznak meg az ország-lakosok (a rendek) hozzájárulásával. Magyarország tehát választási monarchiává alakult, és egy jogi és politikai kétpólusú (a király és a rendek, az udvar és az országgyűlés együttműködésén alapuló) rendszer alakult ki, amely egészen 1918-ig fennmaradt. A rendszer elvi alapjait (az „ősi magyar alkotmányt”) Werbőczy István fektette le híres *Hármaskönyv*-ben (*Tripartitum opus*) 1514-ben, amikor megfogalmazta a mágnások és a köznemesek, az egyháziak és a világi jogegyenlőségét és a nemesség sarkalatos jogait. Werbőczy ezzel óriási lépést tett a politika bázisának kiszélesítésére, amit újabban a korai modernitás egyik legfőbb jellegzetességének tartanak. Hasonlóan újszerű megoldás volt, hogy rögzí-

tette a fiúgyermek egyenlő örökösödési jogát, amit a nyugati államok egy részében csak a 19. században vezettek be mint a polgári demokrácia egyik követelményét (és mint az arisztokrácia letörésének eszközét). Werbőczy a törvényesség, az alkotmányosság és a nemzeti szuverenitás formálódását mozdította elő azzal, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlásában a király és a (nemesi) nemzet együttműködésének szükségességét húzta alá. A máig domináns historiográfiai értékelés kevésbé ismeri el e teljesítmény valódi értékeit és újszerűségét (Werbőczy inkább a mozdulatlanság és a lemaradás egyik fő oka és szimbóluma lett); Közép- és Kelet-Európa történéseinél ugyanis az erős, olykor erőszakos „abszolutista állam” lett a mérce, a modell, jóllehet kevés kora újkori állam tudott megfelelni az utóbb kialakított kritériumoknak. Nem elképzelhetetlen, hogy az államépítés magyar és lengyel útja egészen más Közép-Európához vezetett volna, ha az oszmán-török hódítás nem tereli állandóan kényszerpályákra a magyar politikai és társadalmi változások során felvetődő problémák megoldását.

A 15–17. században kialakuló és megszilárduló rendszer azonban részint a török hódításból, részint a Habsburg-ház uralmából adódó kényszerpályák miatt (ezekről alább még szólunk) fokozatosan megmerevedett, és a 19. század végére egyre kevésbé felelt meg a kor követelményeinek. Európai összevetésben sokára és felemásan valósult meg a következő lépés: a nemesi jogoknak az egész társadalomra való kiterjesztése. 1848-ban és 1867-ben létrejöttek ugyan a modern alkotmányosság formái (képviselési rendszer, parlamentarizmus, kormány jogi felelőssége stb.), de ezek mellett a korona autokratikus jogai (főleg a had- és külügyben) fennmaradtak. A magyar parlament nagyrészt úgy működött, mint a kora újkorban: a diéták a királlyal folytatott egyezkedések (*dietales tractatus*) fórumai maradtak. Nem jött létre parlamentáris kormányrendszer, nem érvényesült a többségi elv, az uralkodó a törvényhozás egyenjogú része maradt. Tőle függött, kit állít a kormány élére, s hogy milyen lesz a kabinet összetétele. Míg nyugaton a jogszolgáltatásban a jogvélelem elve (*die rechtliche Vermuthung/praesumptio iuris*) az egyént preferálta (ott, ahol a jog hallgat, a polgár szabad), Magyarországon a jogállam, a *Rechtsstaat* csak hézagosan épült ki: itt a jogvélelem nem az egyén, hanem az állam jogából indult ki, és az országgyűlés az állampolgári jogokat nem rögzítette teljes körűen. Ehelyett az államhatalom képviselői és szervei (miniszter, megye stb.) diszkrecionális rendeletekkel szabályozták az egyén és a társadalmi csoportok jogait. Itt a polgárt – Montesquieu-t idézve – olyasmire is lehetett kényszeríteni, „amire törvény nem kötelezte”, és olyasmitől is el lehetett tiltani, „amit a törvény megengedett”. Ahogy Péter László írta: Magyarországon szabad volt ugyan az alkotmány, de nem volt szabad az egyén. Az első világháború utáni összeomlás, a forradalmak sem hoztak lényeges változást, ráadásul a trónvesztéssel a magyar alkotmány elvesztette funkciója nagy részét. Az 1945 után berendezkedő kommunista hatalom pedig a hatalommegosztás addigi eredményeit is megsemmisítette, és kelet-európai típusú önkényuralmi államot épített ki. Az 1990 után újjászervezett magyar állam intézményei már mindenben megfelelnek a jogállam követelményeinek. Az ezeréves hagyományok és beidegződések azonban nem tűntek, tűnhettek el egyik napról a másikra. Az erős, hatékony államot egyes politikai erők és a társadalom széles rétegei egyaránt a nemzeti szuverenitás, önrendelkezés és a társadalmi béke legfőbb biztosíté-

kának tartják. Ennek megfelelően máig erős elvárás a magyar polgárok részéről, hogy problémáik jelentős részét az állam oldja meg. Ez a magyarázata annak, hogy külső szemmel autoriternek látszó hatalomgyakorlási formák nagy támogatást élvezhetnek a lakosság részéről. Más kérdés, hogy az ilyen jelenségeket valamiért az európai átlagnál szigorúbban szokás megítélni Magyarország esetében. Erre jó példa a Horthy-korszak, amelyről igen sokáig rendkívül sötét kép élt és él sokakban mind a magyarországi, mind a nemzetközi historiográfiában és emlékezetpolitikában. Az újabb történettudományi és politikatudományi kutatások a korszakot egykorú európai politikai rendszerekkel összehasonlítva elemzik, és korántsem feltétlenül pozitív, de sokkal árnyaltabb képet adnak.

Többnemzetiségű állam, népek és nemzetek Magyarországon

1918-as bukásáig a régi Magyarország mindig több elemből álló „birodalom” volt, számos népcsoport lakta. Már a honfoglalók vegyes eredetűek voltak, és az Árpád-kortól kezdve folyamatosan érkeztek az országba bevándorlók. A keletről beköltözők első csoportját a zsidók, a horezmiek és a besenyők alkották, őket követték a 13. században a kunok, a jászok és a románok (vlachok). A nyugatról egymást követő hullámokban érkező német, vallon és olasz telepeseket vendégnek (*hospes*) nevezték, és a királyi birtokokra telepítették. A nyugati telepések a „vendégjog” alapján saját szokásaik szerint élhettek választott hazájukban is. A hospesek sok mindennel gazdagították az országot: például vallonok vetették meg az alapjait a később világhíres tokaji szőlő- és bortermelésnek, az erdélyi és a felső-magyarországi (szepességi) szászok pedig meghatározó szerepet játszottak a magyarországi városalapításokban, a nyugati városi és etnikai-területi autonómiák meghonosításában.

A soknemzetiségű ország magyar népessége a 15. században éppen etnikai expanzióban volt, amikor az ország határain, majd hamarosan belső tájain is megjelentek az oszmán-török hódítók. A pusztítások, a katonai cselekmények által előidézett népmozgások és az oszmánok berendezkedése Magyarország szívében az etnikai viszonyok gyökeres változásait idézték elő. Dél felől szerbek, kelet felől románok, északról pedig szlovákok áramlottak a harcokban fogyatkozó magyarok helyére. A 17. században újabb balkáni népcsoportok, Erdély felől pedig örmények érkeztek nagy számban Magyarország területére. A megritkult népesség pótlására tömegesen behozott német telepések révén a 18. században még tarkábbá vált az ország etnikai térképe.

Mindezzel együtt Magyarországon a 18. század előtt ritkán akad példa etnikai vilongásokra. Természetesnek számított a többes identitás (ennek szép példája a Zrínyi család), természetesnek vették, hogy nemzetiségi vidékeken a földesúr anyanyelvén beszélt jobbágyaival. Az ország politikai jogokkal rendelkező része, a nemesi nemzet (*natio Hungarica*) világ- és történelemszemlélete szinte minden társadalmi és etnikai csoportra befolyást gyakorolt, és az ország lakosainak döntő többsége a nemzetté válásig saját etnikai identitása mellett *hungarusnak*, azaz a királyság lojális alattvalójának is tekintette magát. A nemesi nemzethez való tartozás nem követelte meg a magyar-

nyelvűséget. Így jelentős román és szlovák nemesi csoportok vallották magukat büszkén az eredet- és értékközösségként felfogott magyar nemzet részének. Szemléletes példa, hogy az 1848-as magyar forradalom lánglelkű vezére, Kossuth családja korábbi generációinak anyanyelve a szlovák volt, de az ő családjában már a magyar volt a beszélt nyelv. Kossuth László, az apa, német származású feleséget választott, így alighanem ezzel magyarázható, hogy megtartották evangélikus vallásukat, miközben a szlováknyelvűség háttérbe szorult a családban. Nagybátyjának, Kossuth Györgynek viszont egyszerre volt magyar nemesi (*hungarus*) és szlovák nemzettudata, és hathatósan támogatta a szlovák nemzeti mozgalom egyik ágát. A szlovák történészekre hivatkozó Kosáry Domokos szerint Kossuth György „a nemesi kiváltságok védelmezőjeként haragudott is unokaöccsére, mondván, jobb lett volna, ha gyermekkorában, amikor náluk nyaralt, inkább belefullad a kerti tóba.”² A magyar nemesség a modern nemzeti eszme térhódításág (részben még utána is, mint a Kossuthok példája mutatja) olyan intézmény maradt, amely képes volt a heterogén ország kohézióját biztosítani. Ezt fogalmazta meg szemléletesen Mikszáth Kálmán, a kiváló magyar író a 19–20. század fordulóján: „Mert a magyar nemesség bölcs politikai intézmény volt a maga idejében. Az volt a vérgyűjtő medence. Ha valaki tekintélyre tett szert bármely téren, vagy valamely tőkét összegyűjtött, akár szellemi, akár anyagi, ami erőt reprezentál, lett légyen az oláh, vagy német, rögtön bevették a sáncok közé, hogy ami erő van, az belül legyen. Azért bírt ez a nemzet oly sokáig fönmaradni. Mert, aki künn valamit tehetett volna ellene, azt ölbe vitték be maguk közé. Künn a gyöngesség, a tehetetlenség maradt. Bölcsök voltak ezek a mi öregeink, meg kell adni. [...] A magyar nemesség nem volt pusztá, rideg fal, mely elkülönzi a kiváltságos osztályt a néptől. Kapu volt rajta, nagy, széles ívvel, hogy minden érdem beférjen rajta.”³ A magyar világ még a 19. században is hihetetlen vonz- és asszimilációs erővel bírt. A világszerte elismert író, Márai Sándor, akinek ősei Mária Terézia korában érkeztek Magyarországra, a következőket írja erről: „Ezek az inspektorok, consiliáriusok, prefektusok, kincstári uradalom- és bányai igazgatók a múlt század elején már magyarul leveleztek (a magyar úri családok, különösen a mágnások, akkor még szívesebben írtak németül vagy latinul!), ez a bevándorolt nemzetség magyarul beszélt és érzett; annál csodálatosabb ez, mert a család minden kiváltságát, állásait is a császárnak köszönhette, s alig száz esztendő előtt kerültek el Szászországból!”⁴

A 19. században azonban ez a *hungarus* világ fokozatosan szétmállott. A multietnikus birodalmak multinacionális birodalmakká válása idején alkalmazhatatlanná vált a magyar politikai gondolkodás egyik alapdoktrínája, amely szerint a Kárpát-medencében csak a magyarságnak van ereje és képessége a politikai vezetésre. A nemzettudatukat politikai mozgalommá érlelő népcsoportok elitjei nem akkulturációra vagy asszimilációra, hanem saját entitásuk kibontakoztatására törekedtek. Kulturális, gazdasági erősödésüket, poli-

² Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp., 2002. 27.

³ Mikszáth Kálmán: Horváth uram három leánya. In: *Mikszáth Kálmán összes művei*. 43. kötet. *Elbeszélések XVII. 1898–1903*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Fábri Anna. Bp., 2015. 203.

⁴ Márai Sándor: *Egy polgár vallomása*. Bp., 2000. 36.

tikai befolyásuk és társadalmi presztízsük növelését gátolta a Habsburg Birodalom keleti felének magyar politikai hagyományokra, politikai kultúrára épített szerkezete. Tevékenységük hozzájárult a kettős monarchia hanyatlásához. A Habsburg Monarchia felbomlása szétverte a számos eltérő etnikumú, vallású, nyelvű népcsoport együttélésének sok évszázad alatt kiforrott intézményes kereteit. Az 1918 után kialakuló új államrendszer a nemzeti önrendelkezés retorikája ellenére sem tudott a Kárpát-medence népeinek együttélésére jobb, hosszabb ideig működő struktúrákat kialakítani.

Vallások és egyházak Magyarországon

A középkori és az újkori Magyar Királyságot nemcsak etnikai, hanem vallási tekintetben is páratlan sokszínűség jellemezte. Az Árpád-korban a latin kereszténységhez tartozó többség és az ortodoxiát követő kisebbség mellett számos nem keresztény csoport élt az országban: zsidók, muszlimok és úgynevezett „pogányok”. Ezek önként és folyamatosan jöttek a 10–12. században, mert itt másutt ismeretlen szabadságban élhettek és gyakorolhatták vallásukat. A zsidók kereskedőkként és pénzügyi szakemberekként, a muszlimok pedig emellett még katonáskodással is szolgálták az uralkodóházat. Cserében királyi védelmet élveztek a pápasággal és a hazai keresztény egyházzal szemben is. 1150 körül Géza király még a többnejűséget és az ágyasok tartását is megengedte a muszlimoknak. 1220 körüli adat szerint magyarországi muszlim diákok a szíriai Aleppó iskoláit látogatták. Ezek a csoportok a 13. század végére természetes úton asszimilálódtak. A latin és az ortodox keresztények viszonya ugyanilyen harmonikusnak mondható. A rítusbeli és nyelvi különbségekkel mindenki tisztában volt, azokat elfogadták, és a földesurak a patronátusok alatt álló templomokhoz olyan papokat hívtak, amilyen vallásúak a hívek voltak. Magyarországon a reformáció előtt a vallás és a nyelv nem volt hatalmi kérdés, a különbözőségekből nem keletkeztek konfliktusok.

A reformációval azonban új korszak köszöntött be. Ugyanakkor a magyarországi reformáció egészen különleges: a többfelekezeti olyan modellje alakult ki a Kárpát-medencében, amelyre sehol máshol nem találunk példát. A Habsburgok uralma alatt álló Magyar Királyság, az Oszmán Birodalom vazallus államaként létező Erdélyi Fejedelemség, valamint az Oszmán Birodalomhoz tartozó hódolt Magyarország területén négy különböző felekezet állandósult, önálló szervezettel és nagy létszámú hívő tömeggel. Mindhárom területen, eltérő formában és lehetőségekkel, fennmaradt a katolikus egyház, mellette kialakult az evangélikus, a református és (a Királyság kivételével) az unitárius egyházszervezet is, s ezek – szintén különböző jogi és intézményes keretek között – sajátos egyensúlyi helyzetet alkotva, európai összvetésben békésen éltek egymás mellett. Magyarországon soha nem volt vallásháború, erőszakos cselekményekre is ritkán, akkor is inkább a protestáns felekezetek között került sor. Az 1568. évi tordai országgyűlés Európában elsőként mondta ki a katolikus, református, evangélikus és unitárius vallások igehirdetésének tartalmi szabadságát és a szabad prédikátorválasztást Erdélyben. A négy egyházat az 1595. évi erdélyi országgyűlés ismerte el először „bevett” (*recepta*) vallások-

nak. Ez a tartós, törvényi és intézményes garanciákkal körülbástyázott sokfelekezetűség Európa egyetlen országában sem létezett. Erdélyben ugyanis az államszervezés és a felekezetek kialakulása pontosan egy időben történt meg, így a megszilárduló fejedelmi hatalom immár többé-kevésbé kialakult felekezeteket örökölt, amelyeket megsemmisíteni nem, csupán korlátok közé szorítani volt képes. A Magyar Királyság pedig egy katolikus államvallású, összetett monarchia végvidéki államalakulata volt, ahol az uralkodónak számos engedményt kellett tennie evangélikus és református alattvalóinak, elsősorban a török elleni védelmi rendszer működtetése és a Habsburg-uralom önkéntes elismerése miatt. A hódolt Magyarországon az oszmán-török hódítók számára kizárólag konszolidációs és gazdasági szempontok szerint volt érdekes egy-egy közösség felekezeti választása. A reformáció, tágabban a felekezeti képződés magyarországi fejlődését joggal nevezhetjük világtörténelmi kuriózumnak. A magyar társadalom az európai reformáció eszméit ismerte meg, de a végvidéki helyzet és az egyedülálló állami széttagoltság miatt ezt az alapanyagot nagyon kreatívan fogadta be, és minőségileg is újat hozott létre azzal, hogy egy államalakulaton belül tartósan intézményesítette és sohasem számolta fel a többfelekezetűséget. Ez az oka annak, hogy nagyon sokféle közvetlen hatás épült be a magyar kultúrába. A sokfelekezetűség ugyanakkor kétségtelenül évszázadokon át gyengítette a nemzeti összefogást. Másrészt a mássággal való évszázados együttélés kialakította, ha nem is a tolerancia, de legalább az együttműködés képességét, illetve egy olyan elfogadóbb és főleg reflektívabb attitűdöt, amely képessé tesz az árnyaltabb látásmódra.

A 18–20. századi Magyarország vallási és egyházi viszonyait ugyanazok az ellentmondások jellemzik, amelyek az állam és társadalom viszonyát általában. Az uralkodó jogköre vallási ügyekben igen széles volt, s a katolikus egyház az úgynevezett főkegyúri jog (*ius patronatus*) révén erősen kötődött a koronához. A protestáns közösségek ezzel szemben önkormányzattal rendelkeztek, de a korona felügyelete náluk is érvényesült, ugyanúgy, mint az ortodoxoknál. Az országban a protestánsokat tekintették a nemzeti ügyek, a katolikusokat pedig a Habsburg-érdekek támogatójának. Végso soron a szokásjog, a királyi rendeletek és a miniszteri utasítások rendszere a törvényi szabályozásokkal keveredve az egyházak és vallások egyenlősége helyett azok hierarchikus rendjét, az előjogok lépcsőzetes rendszerét hozta létre, s nemhogy csökkentette, hanem inkább erősítette az állami gyámkodást. Ennek következtében a 19. század végére a magyarországi vallások hallgatóságosan a „bevett”, az „elismert” és a „megtúrt” vallások jogi kategóriáiba tagolódtak. A „bevett vallásokhoz” többnyire a katolikus, a görögkeleti és a három protestáns felekezetet sorolták. Az „elismert vallásokhoz” tartozott a zsidó vallás (1867), a baptista felekezet (1905), végül az 1916-ban szokatlan módon törvénnyel, Európában másodikként elismert iszlám vallás (a zsidó vallás 1895-ben bevett vallássá lépett elő, de 1942-ben visszaminősítették elismertté). Végül „megtúrt vallásnak” számítottak azok a „szekták” (nazarénusok stb.), amelyeket a hatóságok gyanakvással néztek és rájuk szabott rendeletekkel próbálták terelgetni a legalitás felé. E rendszer az egyházakat kiszolgáltatta a polgári hatóságok jóindulatának, egymás ellen kijátszhatóvá tette őket, a kritikai attitűd helyett a kijárási technikáit és a megalkuvás szellemét erősítette, és oda vezetett, hogy nem vagy nehezen tudtak alkalmazkodni a társadalmi változásokhoz. Az állami gyámkodás álbiz-

tonsága, az önállótlanág megszokása aztán kétszeresen ütött vissza 1945 után. Innen is magyarázható, hogy a magyarországi egyházak az elvárhatónál jóval kisebb ellenállást tanúsítottak a kommunista hatalom kíméletlen egyház- és vallásellenes politikájával szemben. 1990 után sok tekintetben visszatértek az 1945 előtti állapotok, de ezt részben magyarázza, hogy az egyházak időközben elvesztették anyagi alapjaikat, ezért társadalmi szerepük megtalálásához nem nélkülözheték az állam segítségét.

A stabilitást és a kontinuitást biztosító struktúrák és intézmények áttekintése után vessünk egy pillantást azokra a kihívásokra, amelyek a kora újkortól kezdve veszélyeztetik Magyarországot Nyugathoz tartozását, vagy jelentős töréseket okoztak. Ezek közül az első és legfontosabb az oszmán-törökök terjeszkedése volt.

Törésvonalak és megszakítottságok

Török hódoltság – három ország, egy haza

Magyarországot 1390-ben érte az első oszmán-török támadás, és az 1718-as pozsareváci békéig szinte megszakítás nélkül dúlt a háború az ország területének valamelyik sarkában. Az 1526-os mohácsi vereséggel a magyar ellenállás megtört, s az ország hirtelen két nagyhatalom határvidékén találta magát. Miután patthelyzet alakult ki közöttük, megosztották Magyarországon. A nyugati és északi részeken a Habsburgok magyar királysága, középen az oszmán-török állam, keleten pedig a magyarok által kormányzott, török vazallus Erdélyi Fejedelemség rendezkedett be. Ennek következtében Kelet és Nyugat határa Magyarország szívébe tevődött át, s éppen a magyar népességtömböt és szállásterületet szelte ketté két egymással szemben álló végvárrendszer formájában. Az ország szinte minden szöglete csataterré vált. A szüntelen erőszak, a militarizált életforma miatt elpusztult az épített környezet jelentős része, megroppant a korábbi településszerkezet, lehanyaglott a korábbi városi központok többsége, áthelyeződtek a gazdaság súlypontjai, és egyes (főleg a déli) régiókban a népesség 70–90 százaléka elpusztult. E folyamatoknak leginkább a magyar népesség látta kárát, fő nyertesei pedig a határszéleken élő nemzetiségek lettek. A soknemzetiségű Magyarországon korábban a magyarok aránya 75–80 százalékot tett ki, a török uralom végére viszont 50 százalék alá süllyedt. Nem ok nélkül mondják sokan, hogy itt keresendők a gyökerei Magyarországot első világháború utáni feldarabolásának. Hasonló károk érték a magyarság vallási és kulturális szervező központjait és intézményeit is. Az oszmán-török és a magyar uralom alatt álló területeken egyaránt óriási számban pusztultak el a nemesség udvarai és a monostorok, és jelentősen csökkent a plébániák száma is.

Pozitívum viszont, hogy a politikai szétszakítottság ellenére működőképes maradt a Kárpát-medencei gazdaság. A 16. század végén Magyarország volt a világ legnagyobb húsexportőre, de mire ez az ágazat felfutott, a nyugati demográfiai hullám elült, és ez túlkínálathoz, árcsökkenéshez vezetett. A gabonatermelésnek biztos piacot adott az ország területén állomásozó katonaság. A mezőgazdaság sikerei ugyanakkor konzerválták a termékszerkezetet, a manufaktúrális termelés feltételei igen lassan alakultak ki, sokáig

fennmaradt a céhrendszer. A politikai széttagoeltság ellenére Magyarország egységes piac maradt, a kereskedelmi forgalom tágította a parasztság, a formálódó parasztpolgárság horizontját. A kereskedelmi forgalom okozta nyitottság segítette a protestantizmus térhódítását is, ami, mint említettük, a számos hitvita ellenére békésen ment végbe. A gazdasági, nyelvi és szellemi-vallási kapcsolatok összességében a szétszakítottságban is fenntartották az ország egységének tudatát, amit később így fejeztek ki: a magyarok három országban éltek, de egy hazában.

Am a veszteség rovatban is vannak még további tételek. Az egyik: minden későbbi pozitív hozadéka mellett is óriási és a későbbiekben csak részlegesen helyrehozható törést okozott, hogy a Habsburgok trónra kerülésével a királyi udvar az országon kívülre került. Ezzel a magyarság elvesztette azt a szervező központot, amely más nyugati országokban a kora újkorban és az újkorban a terület, a népesség és a nyelv homogenizációjával, valamint a kultúra mecenatúrájával kialakította a modern nemzetállam történeti kereteit. Csak egyetlen példa: míg Franciaországban már 1539-ben elrendelték, hogy az államigazgatásban az udvar nyelvét, a franciát kell használni, addig Magyarországon csak 1844-ben lett hivatalos nyelv a magyar.

A másik veszteség szellemi természetű, és döntő fontosságú a magyar érzjárás megértéséhez. A török hódítás mentális megroppanást is okozott: lerombolta a magyar politikai és kulturális elitek önbizalmát. A kor vallási és politikai vezetőin és gondolkodóin eluralkodott a bűntudat és az önvád egyfajta keveréke. Nem tudták megemészteni, hogy egy ország, amely régebben „Európa csillaga” volt, miként sülyedhetett más országok játékszerévé. Nem tudták megbocsátani maguknak, hogy elvesztegettek egy „birodalmat”. Itt gyökerezik a magyar identitáskeresés és politikai gondolkodás egy másik, máig húzódo vonulata: a felelősség-elhárítás és a bűnbakkeresés hagyománya is. Károli Gáspár, az első teljes magyar Biblia-fordítás megalkotója szerint a magyarok általános bűnei, a jobbágyorsból jött Szerémi György krónikája szerint a pártoskodó „urak” okozták a katasztrófát. Egy sárvári lutheránus prédikátor szerint a „foltos pápista hit” követői a fő bűnösök, Pázmány Péter, az ellenreformáció vezéralakja szerint viszont Isten a hitújításért veri az embereket.

Mindezek miatt úgy gondoljuk, hogy a magyar állam és a magyar nép történetében a középkori magyar állam összeomlása a legnagyobb törés, olyan határvonal, amelyhez csak az első világháború utáni összeomlás hasonlítható. Talán nem véletlen, hogy a már említett Szekfű Gyula is úgy vélte: „Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, talán egyetlen katasztrófája.”⁵ A nemzeti és állami lét második 500 évének következő nagy kihívása tehát az volt, hogy milyen mértékben védhető meg a magyar társadalom érdekei a függetlenségét részben feladni kényszerülő államban, és milyen viszonyt lehet kialakítani a régió meghatározó dinasztijával, a Habsburgokkal.

⁵ Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., é. n. [1928.] v. 108.

Korlátok és lehetőségek a Habsburg Birodalomban

A magyar nemzettudatban és közemlékezetben mind a mai napig rendkívül ellentmondásos vagy negatív a Habsburg-dinasztia megítélése. A hagyományosan inkább a reformátusokhoz kapcsolt, domináns „kuruc” történetfelfogás egyik alaptétele az, hogy a Habsburgok királysága legalább akkora csapás volt a magyarságnak, mint a tatár, a török vagy a szovjet uralom. E felfogás szerint a magyar állam 1526-ban elvesztette önállóságát, amit csak megcsonkítva nyert vissza 1918–1920-ban; a középkori magyar állam az Erdélyi Fejedelemségben folytatódott, amely a magyar anyanyelvű kultúra szülőföldje is lett, a 17–18. századi, jobbára erdélyi fejedelmek által vezetett Habsburg-ellenes felkelések pedig a szabadságért, a nemzeti függetlenségért és a megmaradásért vívott harcok voltak.

Pedig az elmúlt évtizedek magyar történetírása alapvetően rajzolta át a nemzeti romantikus korszak által festett képet. E narratíva a 16–17. századi Habsburg–magyar viszonyt a dinasztia és a magyar rendek kölcsönös egymásraultaltságból fakadó, sikeres kompromisszumaként írja le, a felkeléseket pedig olyan akciókként, amelyek az időről időre kibillent kényes politikai és vallási egyensúlyt állították helyre. A kapcsolatokat sokkal inkább jellemzi a sikeres kiegyezések sorozata 1606-tól 1867-ig. 1526-ban a Szent István-i birodalom nem szűnt meg, hanem éppen ellenkezőleg: önálló test maradt a Habsburg Birodalmon belül. Presztízsét jól mutatja, hogy a hatalmas reprezentációban a második helyet foglalta el a Német-római Szent Birodalom után.

Ez azonban nem jelenti, hogy a rendszert alapjában elfogadó vagy azzal olykor kelletlenül együttműködő magyar politikai elit ne kereste volna folyamatosan a számára jobb, kedvezőbb megoldásokat. Különálló magyar állam vagy a nemzeti érdekek érvényesítése a Habsburg Birodalmon belül – ez volt a magyar politika és politikai gondolkodás 18–19. századi nagy dilemmája és a modern magyar történetírás nagy vitakérdése. Közben a 18. század végi – 19. század eleji Habsburg gazdaságpolitikát sokan tartják előnytelennek Magyarország számára, a korszakkal foglalkozó kollégáink egyre több érvet hoznak fel amellet, hogy a modern Magyarország alapjainak lerakásához a birodalmi keret kedvező feltételeket kínált. Pálffy Géza például ezt írja az 1711-es „kiegyezést” értékelve: „A Magyar Királyság két világbirodalom kétszáz esztendőn át pusztuló határvidékéből újra Közép-Európa egyik valóban számottevő, egy monarchia kezein belül működő országává vált... 1711 tavaszán [Rákóczi Ferenc függetlenségi harcának kudarcát követően] [...] a romlás után beköszöntött a régen várt megújulás.”⁶ Ez még akkor is igaz, ha az ország Mohács előtti területi egysége csak 1867-ben állt helyre, amikor ismét Magyarországhoz csatolták Erdélyt.

⁶ Pálffy Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2010. 486.

Haza és haladás

A 17–18. század fordulóját, a törökök kiűzését követően, miután a magyar állam integrálódott a Habsburg Birodalomba, egészen a második világháború végéig, sőt más formában mindaddig, amíg 1991-ben az utolsó szovjet katona el nem hagyta Magyarország területét, a magyar politika középpontjában a nemzeti kérdés állott. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a nemzeti problematika négy nagy konfliktusgócra kapcsolódott:

- Magyarország helye a Habsburg Birodalomban;
- Magyarország és a nagyhatalmak;
- Magyarok és nem magyarok a Habsburg Birodalomban, 1918 után a magyar kisebbségek helyzete a Habsburg Monarchia utódállamaiban;
- A liberalizmus és nacionalizmus közötti viszony.

Mind a négy konfliktusgóc szempontjából négy év volt meghatározó jelentőségű: 1848, 1867, 1918 és 1945.

1848-ban két ok miatt éleződött ki a helyzet: a horvát, szerb, román, szlovák nemzeti mozgalmak és a bécsi forradalomellenes politikai irányzatok erőre kapásának következtében. A konfrontáció 1849. április 14-én, a Habsburgok trónfosztásával jutott csúcspontjára: az államforma megválasztásának nyitva hagyásával Kossuth Lajost kormányzóvá választották.

A forradalom és szabadságharc 1849-es leverése utáni, teljesen új nemzetközi helyzetben – amelyre leginkább a Habsburgok megtorló intézkedései nyomták rá bélyegüket – a forradalom és reformkor bázisát adó középnemesség gazdasági, társadalmi, politikai ereje gyorsan megroppant. A Habsburgok modernizációs intézkedéseit (így például a még a forradalom törvényhozása által eldöntött jobbágyfelszabadítás végrehajtását és a céhrendszer felszámolását) számos kortárs – nem alaptalanul – a „nemzet gerincének” megtörését célzó politikának tartotta, ezért vele szemben igen erős – többnyire passzív – ellenállás bontakozott ki.

1867-ig a nemzeti célok érdekében folytatott politika szorosan kapcsolódott a modernizációs célkitűzésekhez. A dualizmus időszakában azonban a két célkitűzés gyakran került ellentmondásba egymással. Hanák Péter a dualizmus kori magyar társadalom leírásában gyakran használta a „kettős struktúra” fogalmát. Ezzel arra utalt, hogy a dualizmus évtizedei során két magyar társadalmi hierarchia létezett egymás mellett: a nagy presztízsű, hagyományos feudális és a gazdaságilag egyre erősödő polgári, s ennek következtében egységes nemzeti középosztály, a polgári átalakulás lehetséges pillére nem alakult ki. A közvélemény által gyakran idegennek, nemzetietlennek minősített, a polgári átalakulás irányába mutató modernizációs reformkísérletek gyakran konfliktusba kerültek a magukat a nemzeti érdekek képviselőjének tartó politikai irányzatokkal. A hagyományos feudális struktúrák védelme érdekében és a nagyrészt asszimilált rétegek által képviselt modernizációs célkitűzésekkel szemben fellépő pártok és mozgalmak magukat a nemzeti érdekek következetes képviselőinek tartották. Ez a helyzet igen súlyos következményekkel járt: a magyar kulturális és politikai élet kevés nagy formátumú egyéniségének sikerült összhangba hoznia a modernizációs terveket a nem-

zeti törekvésekkel, ráadásul általában ők is csak az elméletalkotásig és a tervezés szintjéig jutottak el. A politikai élet középpontjában a magyar nemzeti szuverenitás erősítése állt mind a Habsburgokkal, mind a hazai nemzeti kisebbségekkel szemben. Azokat, akik különböző megfontolásból kritizálták ezt a felfogást, nemegyszer a nemzeti érdekek „elárulásával” vádolták; így jártak mindazok, akik a Habsburg-politika egyes elemeit pozitívan értékelték, és azok is, akik a nemzeti kisebbségekkel szembeni asszimilációs politikát kívánták mérsékelni.

Az 1867. évi kiegyezés egy valódi konszolidációs periódus nyitánya volt a magyar történelemben, amely a társadalom legtöbb rétege számára gazdasági fellendülést hozott. A 19. és 20. század fordulójára azonban a magyar nemzeti liberalizmus már nem volt többé a társadalmi és gazdasági modernizáció hajtóereje, hanem fokozatosan megkövesedett, s így a régi politikai, társadalmi struktúrákat csökönyszerűen védő ideológiává vált.

Folyamatosságok és megszakítottságok a 20. században

A folyamatosságok és megszakítottságok viszonya, előadásunk vezérfonala, legjobban a 20. század esetében tanulmányozható, ezért ezt a problémakört a rendszerváltást követő történetpolitikai és emlékezetpolitikai viták szempontjából mutatjuk be.

Egy olyan nemzet számára, amelyik a 20. század folyamán kilenc rendszerváltást, hat államformát, négy határváltozást, három forradalmat, két világháborút élt át és amelynek országát háromszor szállták meg, a történelem korántsem csak elvont, tudományos diskurzus, hanem a legközvetlenebb társadalmi tapasztalat, amelyet a sikerre vágyó politikusoknak mindig szem előtt kell tartaniuk. A magyarországi rendszerváltás folyamata során a történeti témákról kifejtett állásfoglalások meghatározóan járultak hozzá a politikai pártok jellegének, programjainak formálásához és az egyes csoportok, irányzatok közötti törésvonalak megvilágításához.

Trianon

A legkülönbözőbb ideológiai irányzatokhoz kapcsolódó politikusok és a sokfajta elméleti-módszertani felfogást képviselő történészek is egyetértenek abban, hogy Magyarország számára az ország történetét máig meghatározó, legfontosabb 20. századi esemény az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés volt, amely Magyarországot – a Habsburg Birodalom többi utódállama javára – lemondásra kényszerítette első világháború előtti területének kétharmadáról (Horvátországot nem számítva területe 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre csökkent) és a magyar népesség egyharmadáról, 3 327 000 főről (a teljes lakosság száma 18,2 millióról 7,6 millióra zsugorodott). A békediktátum következtében, amely a háború kirobbantásáért jórészt Magyarországot tette felelőssé, Szent István „birodalma” megsemmisült, az ország gazdasági-kereskedelmi rendszere összeomlott, és még jóvátételre is kötelezték. A magyar államot és gazdaságot az 1920-as években szinte a semmiből kellett újraépíteni. A magyar kisebbségek egyik utódállamban sem kapták meg a megígért önrendelkezést. A diktátum óhatatlanul revizionis-

ta törekvéseket váltott ki, s ezek az 1930-as évek második felétől egyre több hibás döntésre készítették az ország vezetőit. A második világháború után berendezkedő kommunista hatalom tabuvá tette a trianoni traumát, ha pedig mégis beszélt róla, a győztesek igazságát próbálta a magyarokkal elfogadtatni. Ezért a rendszerváltozás után elemi erővel tört fel a megsértett nemzeti önérzet: 1990 óta ezt a nemzeti tragédiát nem kevesen az ország valamennyi későbbi társadalmi és gazdasági tragédiája egyetlen forrásának tekintik, és kulcsfontosságú történeti-politikai kérdésként élük meg a katasztróféért viselt felelősség megállapítását. E felelősségkeresés során azonban gyakran háttérbe szorul a magyarok saját felelőssége sok évszázados erőfeszítésekkel felépített országuk elvesztéséért. Ugyanakkor néhány hangos, de nem hangadó közéleti szereplő még mindig az 1990 előtti retorikát folytatja, és a magyarok sokaságát sértő módon elfelejtendőnek és megérdemeltnek állítja be a trianoni büntetést. A magyar politika fő iránya azonban egybecseng a trianoni szerződést elemző legújabb tudományos munka végkövetkeztetésével, amely szerint a trianoni, majd a helyére lépő 1947-es párizsi békeszerződést a magyarok teljes joggal tartják igazságtalannak. A magyaroknak vitathatatlan joguk van országuk és határaiton túl élő kisebbségeik számára önrendelkezési jogokat igényelni. Ennél többet remélni minden jel szerint illúzió, ennél többet követelni pedig meggondolatlanság.

Önkéntesség vagy kényszer? Magyarország a második világháborúban

Magyarország szerepe a második világháborúban és az 1919–1945 közötti magyar politikai rendszer általános értékelése, a Horthy-korszakhoz fűződő folyamatosságok és megszakítottságok kérdése a rendszerváltás óta eltelt évtizedek egyik legfontosabb történetpolitikai témája. Az 1920 és 1944 közötti kormányzó-államfő, Horthy Miklós, a modern kori magyar történelem egyik legvitatottabb személyisége. A jobboldal szemében Horthy rendszere – demokrácia-hiányossága ellenére – sokkal legitimebb, mint a Magyarországra kívülről rákényszerített kommunizmus, ezáltal az 1990 után megteremtett demokratikus rendszer előzményeként is vállalhatóan tartja. A baloldal viszont Horthyt és rezsimjét zsákutcának tartja, és semmilyen kontinuitást nem akar vele, különösen a zsidók elpusztításában neki tulajdonított felelősség miatt. Ehelyett inkább az 1945–1948 közötti rövid, úgynevezett „demokratikus” periódust és 1956-ot tekinti a mai demokrácia közvetlen előzményének, amit viszont (tudniillik az 1945–1948 közötti időszak illetően értékelését) az újabb kutatások megkérdőjeleznek.

Már az 1980-as évek elején megkezdődött a magyar történettudományban a leegyszerűsítő, sematikus értékelések felülbírálata. A Horthy-korszak nacionalizmusát és irredentizmusát a két világháború között a régió más kisállamaiban tapasztalható hasonló jelenségekkel összevetve kezdték értékelni. Az autoriter politikai rendszert, a kormányzó széles körű felhatalmazásait a történész szakma meghatározó személyiségei már nem a totalitarizmus kiépítése irányába tett lépésekként, hanem inkább a szélsőjobboldali, fasiszta, náci befolyás alatt álló politikai mozgalmakkal szembeni erőmutatásként ábrázolták. Azt azonban kevesen vitatják, hogy Horthy a revizionista célok elérése érdekében a hosszabb távú magyar nemzeti érdek által megengedhetőnél szorosabban kötötte az ország sorsát Németországhoz.

A Rákosi-rendszer és az 1956-os forradalom és szabadságharc

1944-ben eldölt, hogy Magyarország a győztes szovjet birodalom zsákmánya lesz, és történelmében első ízben nem a Nyugathoz, hanem a kelet-európai autokratikus civilizációhoz fog tartozni. Az átvezetés feladatát a Szovjetunióból hazatérő emigráns kommunisták hajtották végre kíméletlenül 1945-től kezdve, és pár év alatt Rákosi Mátyás, „Sztálin legjobb tanítványa” vezetésével kiépítették a sztálini típusú önkényuralmat. Ennek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy egy gyors és átfogó modernizáció illúziójának ígézetében az állam folyamatos háborút folytatott saját állampolgárai ellen. Ennek során elvette gazdasági önállóságukat, személyes szabadságukat, és rendőri intézkedésekkel a magyar társadalom szinte minden rétegét állandó rettegésben tartotta. Mindent eluralt a központilag vezérelt, messianisztikus kommunista ideológia, amely a múlt teljes átértelmezését is magában foglalta. Ennek fontos eleme volt Magyarország kelet-európai-ságának sulykolása, továbbá az elmúlt négy száz év olyatén interpretálása, hogy az nem volt más, mint a Habsburgok és a németek elleni függetlenségi harcok története.

Magyarország népe 1956. október 23-án ritka egyetértésben fellázadt az elnyomó rendszerrel szemben. A mozgalmat a szovjetek a nyugati vezető hatalmak passzivitása mellett november 4-e után brutálisan leverték. Az esemény megítélése, a hozzá vezető út a mai napig viták tárgya Magyarországon és külföldön egyaránt. Mi mindenképpen világtörténelmi fordulópontnak tartjuk, mert hosszú távon helyrehozhatatlan rést ütött a kommunista világrendszer falán. Ugyanakkor nemcsak reakció volt az elnyomásra, hanem egy morális cselekedet is: az emberi méltóság védelmében indított harc. 1956 egyúttal Magyarország belső és külső önrendelkezésért vívott harca is volt, s a magyarok ezért érzékenyek ma is, ha nehezen visszanyert önállóságukat korlátozni próbálják. Mindezek miatt nem értünk egyet azokkal, akik 1956-ot „felkelésnek”, „lázasdásnak” vagy „ellenforradalomnak” nevezik. Azokkal tartunk, akik szerint 1956-ban a magyar nép „forradalmat” és „szabadságharcot” vívott, hiszen – Norman Davis meghatározása szerint – valóban egy kormányzati rendszert akart megdönteni társadalmi és kulturális alapjaival együtt. A magyarság számára 1956 igazi tragédiája nem csupán a szovjetek elleni harc elvesztése, hanem az utóbbiak által hatalomra juttatott Kádár-rendszer máig helyrehozhatatlan károkozásai. Nagy kár, hogy 1956 emlékezete az elmúlt 27 évben megosztottá vált: míg 1989 nyarán és őszén ez volt a kommunista rendszert kritizáló, igen különböző politikai irányzatok cselekvésre is készítő, közös alapja, nevezője, ma a politikai erők elsősorban saját történelmi legitimitációjuk szükségletei szerint értelmezik és használják.

A Kádár-rendszer

Bár a magyarok tömegei utólag egészen másként emlékeztek a Rákosi- és az azt váltó Kádár-rendszerre, elvi alapjaikat, hosszú távú céljaikat és kormányzati rendszerüket tekintve nem volt lényeges különbség közöttük. Eltérő volt viszont a taktika: amit Rákosiék erővel és nyílt terrorral hajtottak végre, azt Kádár a kezdeti véres megtorlás után lekenyerezéssel, a valódi ellenfelek hosszú távú felmorzsolásával tette. A magyar társadalom életminőségét bizonytalan alapokra építve javító, „gulyáskommunizmusnak” nevezett rendszere harminc év alatt a hagyományosan erősen nemzeti érzelmű magyar társadal-

mat a pragmatikus túlélési stratégiák elfogadása felé terelte, a magyar középosztály és a vidéki társadalom szétverésével (a tsz-rendszer erőszakos bevezetésével) pedig kihúzta a talajt a megmaradt polgári rétegek alól is. Ennek következményeit a magyar társadalom a mai napig nem heverte ki. A kommunista világban szokatlan, látszólagos liberalizmusa miatt Kádár a nyugati világ kedvence lett, saját táborában viszont gyakran kapott kritikát.

A posztkommunista demokratikus politikai rendszerek előzményeit kutatva, a folyamatosságokat és megszakítottságokat mérlegelve a Kádár-rendszer (1956–1988) értékelése természetesen rendkívül fontos szerepet játszik. A Kádár-korszakról folytatott tudományos és közéleti-társadalmi vita két, politikailag motivált, nagy kérdés köré rendeződik. Az első az állampárt társadalmi bázisát érinti: a rendszerváltás előtt a magyarországi aktív, dolgozó népesség mintegy húsz százaléka volt a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja. A kérdés: ez a nagy szám csak kényszert, a megtorlástól való félelmet tükröz, és a valódi kommunisták száma nem lehetett több 30 000-nél (a Magyar Kommunista Párt, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt 1945 tavaszi, illetve 1956 végi taglétszáma; ekörül volt az MSZMP utódpártjai, a Magyar Szocialista Párt és a Munkáspárt taglétszáma is 1989 végén), vagy – legalábbis a rendszer stabilizálódása idején (kb. 1962-től 1980-ig) – nem pusztán az egyre növekvő számú párttagság, hanem a magyar társadalom jelentős része ha nem is feltétlenül támogatta, de aktívan nem ellenezte a Kádár-rendszer célkitűzéseit és politikai módszereit. A másik kérdés a Kádár-rendszer hanyatlására és bukására vonatkozik: mi volt a fontossági sorrend, a „hierarchia” az összeomlás négy fő oka: 1. a nemzetközi politikai és gazdasági környezet alapvető átalakulása, 2. a szocialista-kommunista rendszer alappilléreinek strukturális hibái, hiányosságai, 3. az ellenzék, a másként gondolkozók különböző csoportjainak tevékenysége és 4. a párton belüli reformkommunisták munkássága között. Melyik tényező milyen mértékben járult hozzá a monolit pártállam lebontásához? – erre a kérdésre ma sincs egységes válasz.

A kontinuitás és a hagyomány ereje

Végül ismételtelen szeretnénk előadásunk vezérmotívumára – a megszakítottságok és folyamatosságok viszonya a magyar történelemben – hivatkozni, záró példaként említve a rendszerváltás utáni első, nagy jelentőségű, történelmünk alapkérdéseit érintő történet-politikai vitát.

A négy évtized utáni első szabad választásokat követően a magyar politika tényleges központjává vált országgyűlésnek foglalkoznia kellett a történeti legitimitás kérdéseivel. Ezt a vitát nem kis mértékben alakították szakmánk országgyűlési képviselővé választott és más magas politikai posztokhoz jutott művelői. Az új parlament tanácskozásainak egyik első napirendi pontja volt az új állami címerről hozandó döntés, és a vitában igen eltérő álláspontok csaptak össze. Sok történész támogatta a Kossuth Lajos javaslata alapján 1849-ben elfogadott korona nélküli címert, mivel ez a címer nemcsak 1849-ben, hanem a későbbi forradalmi fordulatok idején is a változást jelképezte. A Habsburg Birodalom összeomlása után, 1918. november 16-án e címer jegyében kiáltották ki a köztársaságot, és

ez történt a köztársaság ismételt kikiáltásakor 1946. február 1-én, valamint az 1956-os forradalom idején is. Az országgyűlési képviselők túlnyomó többsége (291-ből 228-an) mégis a királyi koronával ékesített címerre szavazott. Fő érvek az volt, hogy a korona nem a királyi hatalmat, hanem a magyar államiság folyamatosságát jelképezi. Hasonló, elkerülhetetlenül eldöntendő kérdés volt a hivatalos állami ünnepnap meghatározása. Három „jelölt” volt: 1848-ra emlékezve március 15-e, az államalapító Szent István érdemeit elismerve augusztus 20-a, valamint az 1956. évi forradalom kitörésének napjára emlékeztetve október 23-a. A kormány javaslatával és a címerrel kapcsolatos döntéssel teljes összhangban a képviselők Szent István alkotását, a keresztény magyar állam 1000. évben történő létrehozását nyilvánították a magyar történelem legfontosabb eseményének, ezt tették a magyar állami és nemzeti lét folytonosságának jelképévé.

A liberálisok, valamint a szocialisták és a „fiatal demokraták” többsége március 15-ét választotta, mert szerintük inkább ez a nap a modern magyar államiság, a nemzeti egység és a demokrácia jelképe. A parlamenti döntés azonban nem jelentette azt, hogy március 15-e és október 23-a ne maradt volna munkaszüneti nap, állami és nemzeti ünnep. Ezért elmondható, hogy a törvényhozók többségének történeti érzéke helyesen működött: március 15-e és október 23-a, érzelmi és morális jelentősége ellenére, rövid távon mégiscsak kudarcok, bukások évfordulója. Augusztus 20-a viszont páratlan siker, páratlan folytonosság és páratlan szívósság szimbóluma. Hiszen világszerte kevés államférfi mondhatná el magáról, amit Szent István: hogy műve, a magyar állam, már több mint ezer éve fennáll.

IRODALOM

- Bogyay, Thomas von: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt, 1990.
- Borhi, László: *Dealing with Dictators: The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942-1989*. Bloomington, 2016.
- Bottoni, Stefano: *The Long Awaited West: Eastern Europe since 1944*. Bloomington, 2017.
- Cartledge, Bryan: *The Will to Survive: A History of Hungary*. London, 2006.
- Engel, Pál: *The Realm of St. Stephen*. London, 2001.
- Fischer, Holger (unter Mitarbeit von Konrad Gündisch): *Eine kleine Geschichte Ungarns*. Frankfurt am Main, 1999.
- Fodor, Pál: Hungary between East and West: The Ottoman Turkish Legacy. In: *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*. Hrsg. Fodor, Pál et al. Bp., 2013. 399-419.
- Geschichte Ungarns*. Hrsg. Tóth, István György. Bp., 2005.
- Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. Hanák, Péter. Bp., 1988.
- Hanák, Péter: *Ungarn in der Habsburgermonarchie*. Wien, 1988.
- A History of Hungary*. Ed. Sugar F., Peter – Hanák, Péter – Frank, Tibor. Bloomington, 1990.
- Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. Fodor, Pál – Ács, Pál. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 24.)
- Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen, 2006. (Europäische Zeitgeschichte. Band 2.)
- Kontler, László: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*. New York, 2002.

- Lázár, István: *Kleine Geschichte Ungarns*. Bp., 1989.
- Molnár, Antal: What Makes the Hungarian Reformation a World-Historical Anomaly? [Megjelenés alatt.]
- Molnár, Miklós: *Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. und übersetzt von Balla, Bálint. Hamburg, 2004.
- Motherland and Progress: Hungarian Architecture and Design 1800–1900*. Ed. József Sisa. Basel, 2016.
- On the Stage of Europe. The Millennial Contribution of Hungary to the Idea of European Community*. Ed. Marosi, Ernő. Bp., 2009.
- Pálffy, Géza: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. [Translated by Thomas J. and Helen D. DeKornfeld.] Boulder, 2009. (East European Monographs DCCXXXV; CHSP Hungarian Studies Series 18.)
- Péter, László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. I–XII. Wien, 1973–2018. VII. 240–540.
- Pók, Attila: *Klios Schuld, Klios Sühne. Historie und Politik im Karpatenbecken*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)
- Pók, Attila: *Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context*. Kőszeg–Bp., 2017.
- Romsics, Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*. Bp., 1999.
- Romsics, Ignác: *A Short History of Hungary*. Bp., 2016.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns. Von der liberalisierten Einparteiensherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München, 2007.

